

СКАРБИ УКРАЇНСЬКОЇ КУЛЬТУРИ В ЧЕРНІГІВСЬКОМУ МУЗЕЇ В. В. ТАРНОВСЬКОГО

Станіслав Бушак, Оксана Петренко

Є установи, історія яких нерозривно пов'язана з іменами їх фундаторів. Це стосується і Чернігівського історичного музею, виникнення якого неможливо уявити без Василя Васильовича Тарновського. Вшановуючи столітній ювілей музею, який збігся із 165-річчям від дня народження В. В. Тарновського, у травні 2002 року в старовинному Чернігові пройшли урочистості, що мали міжнародний резонанс. У центрі наукової конференції перебувала постать Василя Тарновського - подвижника на ниві української культури другої половини ХІХ ст., який поряд з Олександром Полем був визначним збирачем вітчизняних старожитностей.

Народився Василь Васильович (молодший) 20 березня 1837 р. у селі Антонівці Пирятинського повіту на Полтавщині [1]. Походив із старовинного козацько-старшинського роду. Жив переважно у маєтку Качанівці (нині - Ічнянський район на Чернігівщині), який дістався йому від предків.

Першим володарем Качанівки був Ф. Болгарин, у якого маєток купив придворний співак Ф. Коченовський, а потім успадкував його родич - майор М. Коченовський. З 1771 р. садибою володіє фаворит Катерини ІІ - фельдмаршал П. О. Рум'янцев-Задунайський, який з 1764 р. обіймав пости президента другої Малоросійської колегії і генерал-губернатора Малоросії. При ньому в Качанівці було споруджено розкішний палац та влаштовано парк (у 1777 р.). З 1808 р. садиба відійшла до управителя маєтку Г. Я. Почека, а по смерті останнього - до його дружини А. П. Почек, яка передала маєток своєму синові від першого шлюбу - титулярному раднику Григорію Тарновському (з 1824 р.) Він завершив будівництво церкви, розпочате Почеками в 1817 р. Григорій Степанович володів також селом Потоки (нині - с. Потік Миронівського району Київської області), де знаходилися винокурня та суконна фабрика, а в сусідньому з Качанівкою селі Парафіївці йому належав цукровий завод.

Ще у першій половині ХІХ ст. Григорій Степанович організував у маєтку власний театр та оркестр (з кріпосних селян), створив картинну галерею та зібрав велику бібліотеку. Він підтримував тісні стосунки з багатьма столичними культурними діячами - поетом Василем Жуковським, живописцем Карлом Брюлловим, конференц-секретарем Академії мистецтв Василем Григоровичем. За його життя у Качанівці побували Микола Гоголь, Михайло Глинка, Семен Гулак-Артемівський, Лев Жемчужников, Микола Маркевич, Віктор Забіла та багато інших видатних особистостей. Серед них були й сусіди-поміщики, як і Тарновські - нащадки козацької старшини, що отримали російське дворянство. Попри те, що представники цих родин були впливовими землевласниками-магнатами та часто їздили до Петербурга і за кордон, вони шанобливо ставилися до козацького минулого України.

Протягом 1836-1838 рр. товариш Шевченка по Академії Василь Штернберг проводив у Качанівці літні канікули. У 1838 р. Штернберг отримує золоту медаль за картину "Свячення пасок у малоросійському селі", матеріали для якої він збирав у Качанівці та її околицях. У 1839 р. Г. С. Тарновський, за посередництва В. І. Штернберга, знайомиться у Петербурзі з Шевченком. Тарас Григорович у 1843, 1844, 1845, 1859 рр. гостював у Качанівці та Потоках, виконавши на замовлення господаря ряд художніх творів, зокрема свій шедевр - полотно "Катерина". У кінці травня - на початку червня 1843 р. Шевченко разом з Євгеном Гребінкою уперше відвідав Качанівку, на початку вересня - вдруге, а 20-21 січня 1844 р. - знову, цього разу привізши її господареві копію портрета князя М. Г. Рєпніна (другу копію Тарас Григорович виконав на замовлення О. В. Капніста), роботи швейцарського митця Йозефа Горнунга. Оригінал зберігався у мистецькій збірці князів Рєпніних у їх родовому гнізді в Яготині.

Взагалі, чимало українських дворян мали у своїх маєтках багатющі мистецькі збірки з першокласними творами. Так, маєток Тетяни Густавівни Волховської у с. Мосівці поблизу Пирятина називали Версалем Лівобережної України. Двічі на рік, у дні іменин господині (12 січня) та її покійного чоловіка (29 червня), тут влаштовувалися бали, на які з'їжджалося до двохсот чоловік гостей - дворян Київської, Чернігівської та Полтавської губерній. При маєтку був оркестр

та чудовий хор, а панський будинок прикрашали розкішні старовинні меблі, кришталеві люстри, великі дзеркала, численні мистецькі твори. Саме на літні іменини 1843 р. Шевченко разом з Є. Гребінкою відвідує Мосівку, де знайомиться з О. С. Афанасьєвим-Чужбинським, Я. П. де Бальменом, родиною Закревських та ін. Тут Тарас Григорович виконує акварельний малюнок балу у Волховської, а також цілий ряд портретів, зокрема Платона Закревського та його дружини - красуні Ганни Іванівни. Бував в гостях у Волховської і Г. С. Тарновський, про що свідчить факт доставки ним у 1835 р. до Петербурга 26 картин художника Ле Пренса з краєвидами Росії та України XVIII ст., які подарувала Академії мистецтв господиня Мосівки.

Окрім того, що в єдиному на той час у всій Російській імперії художньому вузі - Академії мистецтв завжди навчалось багато земляків, сам конференц-секретар Академії - Василь Іванович Григорович, який відіграв у житті Шевченка значну роль і якого сам поет називав "батьком рідним", був родом з України. У Пирятині жила його старенька мати - Параска Дмитрівна, яку відвідав 24 грудня 1843 р. Тарас Григорович.

Влітку того ж 1843 р. Шевченко відвідав знаменитого українського пасічника-реформатора, винахідника розбірного вулика та автора класичних праць з бджолярства Петра Івановича Прокоповича, який мешкав у селі Пальчики поблизу Батурина. На згадку про цю зустріч Прокопович завів новий вулик, назвавши його іменем Шевченка. Цікаво, що в Україні нерідко розмальовували вулики: на них можна було побачити і "Козака Мамаю" й інших популярних у народі фольклорних та історичних персонажів.

Оскільки Григорій Степанович Тарновський не мав дітей, то після його смерті (він помер 8 грудня 1853 р. - наступного дня після кончини своєї дружини Ганни Дмитрівни) Качанівка перейшла до його племінника Василя Васильовича-старшого (1810-1866), який навчався у Ніжинському ліцеї вищих наук разом з Миколою Гоголем та брав участь у підготовці селянської реформи. Пізніше він закінчив Московський університет, написав низку праць з історії українського права ("Юридичний побут у Малоросії", "Про ділимість сімей у Малоросії"). Можливо, саме він підказав Шевченкові сюжет його відомого офорту "Судня рада" (1844), де зображена сцена типового для старої України звичаєвого права. Василь Васильович (старший) сприяв виданню творів П. Куліша - історико-етнографічного дослідження "Записки про Південну Русь" та роману "Чорна рада".

Він підтримував тісні стосунки з дітьми Кирило-Мефодіївського товариства, його прізвище згадується у слідчій справі. Так, у протоколі допиту М. І. Костомарова на запитання слідчого: "Какие разговоры по этому предмету и где именно происходили; поименуйте всех лиц вам известных, занимающихся подобными мыслями...", Микола Іванович назвав прізвища професорів Київського університету Іванишева, Костирі, Селіна, колишнього ректора Максимовича, а також доповнив: "Г-н помощник Киевского округа Юзефович также со мной часто беседовал о славянстве и не только в ученом, но и в политическом отношении... То же должен я сказать о беседах с помещиками Ригельманом и Тарновским, с которыми я часто вел разговоры о славянстве чисто в ученом отношении"*.

Як свідчить М. М. Білозерський, "Василь Васильович Тарновський розповідав мені, що в нього в 40-х роках у Києві бували літературні вечори, які відвідували М. І. Костомаров, Василь Михайлович Білозерський та інші друзі і знайомі Тарновського, серед них був і Шевченко. Одного разу він прийшов і прочитав щойно написане ним відоме "Посланіє до земляків" [7, с. 244].

* Шевченко Тарас. Повне зібрання творів у десяти томах. - К., 1952. Далі посилання подаємо в тексті, зазначаючи в дужках лише том і сторінку.

Певний час Василь Васильович-старший служив управителем маєтку свого дядька в Потоках, які наприкінці 40 - на початку 50-х років тричі відвідав Гоголь. На цьому етапі життя його матеріальні статки були досить скромними: він вчителював у Житомирській гімназії, мав безперечний науковий та педагогічний хист. Це дало привід Миколі Васильовичу рекомендувати В. В. Тарновського викладачем Київського університету Св. Володимира. У листах до тодішнього ректора Михайла Максимовича Гоголь характеризує Василя Васильовича як "чрезвычайно доброго малого и очень преданного науке" (22. 01. 1835) [4, с. 349].

Лише в 1853 році, після смерті Григорія Степановича, Василь Васильович стає справді багатою людиною. А перед тим (1852 р.), коли його син Василь Васильович (молодший) виявив

бажання вступити у гвардію, батько відмовив, посилаючись на бідні статки [7, с. 125].

Збереглися надзвичайно цікаві спогади Василя Васильовича (молодшого) про першу зустріч з Т. Г. Шевченком, яка відбулася 21 серпня 1845 р. в Потоках (авторові спогадів було тоді сім років): "З дороги він дуже втомився, а тому, приїхавши в Потоки, перш ніж завітати до господаря, зайшов до контори, щоб спочити і вмитися. Оскільки це було в обідню пору, то він нікого із службовців у конторі не застав; проте він туди зайшов, зачинився й ліг на лаві. Повернувшись, конторник був вражений, побачивши замкнені двері; він почав заглядати у вікна і, на свій подив, побачив незнайомого чоловіка, який міцно спав. Не знаючи, що робити, пішов він до господаря й розповів про те, що сталося; той наказав не турбувати незнайомого і лише стежити, щоб він не чіпав на столі паперів. Тарас Григорович, виспавшись, умився, одягнувся і прийшов до господаря, рекомендуючись, що він Шевченко. В. В. Тарновський, який уже чув про нього, бо Шевченко на той час уже встиг зажити великої слави, дуже зрадив йому, познайомив його зі своєю сім'єю і просив залишитися на якийсь час погостювати" [15, С. 112-113].

Тарас Григорович Шевченко заприятелював з господарями Потоків, а з рідною сестрою Василя Васильовича - Надією Василівною - разом хрестив дитину місцевого дяка, тому пізніше завжди називав її "дорогою кумасею" та присвятив їй два вірші ("Н. Т." - "Великомученице кумо" та "Кума моя і я"). На згадку про це знайомство залишилася також акварель Тараса Шевченка "Комора в Потоках" (1843), де він змалював свою "кумасю" на тлі місцевого краєвиду.

Пізніше, після арешту Шевченка у справі Кирило-Мефодіївського товариства, Василь Васильович-старший, остереігаючись можливого обшуку, передав усі папери, що стосувалися Тараса Григоровича, своїй дружині, яка зашила їх у матрац. Його сестра, Надія Василівна, закопала всі Шевченкові папери (вірші, малюнки та ін.), складені в ящик, у саду. "Минув тривожний час, і коли все заспокоїлось, Н. В. Тарновська поїхала в село й відкопала свій дорожній ящик з творами Шевченка. Папери і малюнки всі були цілі і довго зберігалися у неї" [15, с. 113].

Те, що ця загроза не була перебільшенням, свідчить розпорядження начальника III відділу генерал-ад'ютанта графа О. Ф. Орлова генерал-губернатору Д. Г. Бібікову від 22 березня 1847 року: "Об обыске и осмотре бумаг и вещей у следующих лиц, находящихся в Киеве: преподавателя истории в Киевском университете Костомарова, студентов Ивана Посяденки, Афанасия Маркевича, Александра Тулуба и Андрузского, а также у художника Шевченки, если последний возвратится в Киев, по осмотре сих бумаг, если в оных окажется что-либо относящееся до Славянского общества или может служить указанием к обнаружению оногo, или вообще содержится что-либо возмутительное, то лиц, у которых таковые бумаги или вещи будут найдены, арестовать и, со всеми упомянутыми бумагами и вещами, доставить в С.-Петербург, в III-е отделение собственной его императорского величества канцелярии, в сопровождении благонадежных и верных чиновников и под самым строжайшим надзором" [17, с. 53-154].

Пізніше (30 травня 1847 р.), у секретному листі до міністра народної освіти С. С. Уварова, граф О. Ф. Орлов пише: "Шевченко сочинял стихи на малороссийском языке самого возмутительного содержания... Государь император, по всеподданейшему докладу об этом, высочайше повелеть соизволил: ...Шевченку определить рядовым в Отдельный оренбургский корпус, с правом выслуги, под строжайший надзор с запрещением писать и рисовать, дабы от него, ни под каким видом, не могло выходить возмутительных и пасквильных сочинений... Напечатанные сочинения: Шевченки "Кобзарь", Кулиша "Повесть об украинском народе", "Украина" и "Михайло Чарнышенко", Костомарова "Украинские баллады" и "Ветка" - запретить и изъять из продажи. Цензорам, дозволившим печатать упомянутые сочинения, сделать строгий выговор" [17, с. 215-216].

Василь Васильович Тарновський-молодший (1837-1899) закінчив історико-філологічний факультет Київського університету імені св. Володимира. Служив мировим посередником, протягом вісімнадцяти років був повітовим маршалком (предводителем дворянства) Ніжинського та Борзенського повітів Чернігівської губернії. Мировий посередник мав узгоджувати суперечки між селянами та поміщиками, розглядати скарги на дії влади тощо. Ця посада, введена після селянської реформи 1861 р., затверджувалася Міністерством внутрішніх справ. На канцелярські потреби видавалися невеликі кошти, справ було досить багато, тому за цю роботу, яка не приносила суттєвих матеріальних статків, бралися ентузіасти, що справді прагнули поліпшити

нелегке життя простого люду.

Про авторитет В. В. Тарновського красномовно свідчить той факт, що, починаючи з 1875 р. п'ять разів поспіль його обирають маршалком Ніжинського повіту (1875, 1878, 1881, 1884, 1887 - останній термін за станом здоров'я не добув до кінця). За царським маніфестом 1878 р. повітові предводителі дворянства, які тричі обиралися на цю посаду, отримували чин V класу (статського радника), який, хоч і запізнило, отримав і Василь Васильович (1887). За вислугу трьох термінів на посаді повітового маршалка 1881 р. Тарновського нагороджено орденом св. Володимира 4 ступеня, а потім - 1883 р. - орденом св. Анни 2 ступеня [11].

З юнацьких літ, за прикладом дядька та батька, займався колекціонуванням українських старожитностей, не шкодуючи коштів, які давав успадкований Парафіївський цукровий завод, для придбання рідкісних експонатів. У великому палаці в Качанівці зберігалася унікальна колекція В. В. Тарновського [10]. У придбанні старожитностей користувався порадами славетних українських істориків Миколи Костомарова, Володимира Антоновича, Пантелеймона Куліша, Олександра Лазаревського, Дмитра Яворницького, Миколи Біляшівського та ін. Товаришував з багатьма видатними діячами української та російської культури, серед яких Микола Шугуров, Павло Житецький та його син Гнат, Ганна Барвінок, Марко Вовчок (М. Вілінська), Василь Білозерський та його брат Микола, Петро Кочубей, Петро Редькін, Олександр Русов, Василь Горленко, Микола Стороженко, Микола Новицький, Олексій Маркевич, Володимир Науменко, Василь Вовк-Карачевський, Олександр Свірський та ін. Гостями Качанівки у різний час були також художники Олександр Кунавін, Олександр Агін, Василь Штернберг, Лев Лагоріо, Лев Жемчужников, Іван Прянишников, Андрій Горонович, Ілля Рєпін, брати Володимир та Костянтин Маковські, Микола Ге, Микола Врубель та інші. Роботи багатьох з них увійшли до зібрання Тарновського разом з полотнами Ван Дейка, Даунера, Теньєра, Ореста Кіпренського, Карла Брюлова, Олександра Іванова, Сократа Воробйова, Григорія Михайлова, Івана Айвазовського.

Постійними гостями Качанівки були також численні сусіди та родичі Тарновських, представники старовинних українських дворянських родин - Галагани, Горленки, Гудими-Левковичі, Забіли, Корбути, Кочубеї, Маркевичі, Миклашевські, Милорадовичі, Новицькі, Олександровичі, Раковичі, Скоропадські, Шеффери, Юзефовичі та ін. Нерідко вони гостювали в Качанівці подовгу і цілими сім'ями. Серед них було багато видатних людей, зокрема Іван Михайлович Скоропадський - засновник унікального дендропарку в Тростянці (дід Павла Петровича Скоропадського - останнього Гетьмана України, фундатора Української Академії наук), Андрій Михайлович Миклашевський (засновник відомої на всю Європу Волокитинської фарфорової фабрики, другий дід Гетьмана П. П. Скоропадського - по матері), граф Григорій Олександрович Милорадович (видатний історик Північного Лівобережжя та археограф, чернігівський губернський предводитель дворянства), граф Петро Капніст (відомий поет), колекціонер Василь Кочубей, Григорій Павлович Галаган - небіж магната-дідича Петра Григоровича Галагана, засновник колегіуму імені свого померлого сина Павла у Києві (1871) та гімназії у Прилуках (1874) й інші.

Василь Васильович-молодший також приятелював із Шевченком, з яким зустрівся вдруге у 1859 році. Він зібрав величезну кількість живописних творів, малюнків, рукописів, автографів та особистих речей поета (всього 758 одиниць), часто їздив до Канева на могилу Тараса Григоровича, де за власні гроші поставив хрест та барельєфний портрет Кобзаря. Завдяки йому щороку відбувалися колективні подорожі пароплавом по Дніпру, щоб віддати шану праху Кобзаря на Чернечій горі. У 1891 р. власним коштом видав альбом "Офорты Шевченка в коллекции В. В. Тарновского" (накладом 100 примірників).

20 серпня 1859 р., по дорозі з Прилук на Конотоп (маршрутом з Києва на Москву), Шевченко прибуває до Качанівки, про що збереглися детальні спогади В. В. Тарновського-молодшого, який називає себе "студентом... сином господаря", маючи на увазі свого відсутнього батька Василя Васильовича-старшого (на той час він з дружиною перебував у Петербурзі). "Синові господаря було тільки сім років, коли Тарас Григорович гостював у Потоках, але він виріс у сім'ї", де шана до поета була, так би мовити, традиційною, а тому захоплювався його поезією, знав напам'ять багато його віршів і глибоко поважав поета як людину". Тарас Григорович був одягнутий у довгий парусиновий кобеняк, тому "коли чоловік у парусиновому кобеняку підійшов і назвав себе Шевченком, обидва кинулися один одному в обійми... Після обіду Тарас Григорович схотів

погуляти в саду. Вийшовши з дому, він зустрів багатьох служників-дворових, які зібралися, щоб побачити Шевченка, бо вони пам'ятали його і любили. Тарас Григорович ласкаво з усіма вітався, з деким обнімався і згадував свої колишні відвідини Качанівки. Під час прогулянки поет був задумливий і сумний, певно, перед ним проходили картини минулого. В одному особливо мальовничому місці, серед плоскогір'я, на майданчику коло самого ставка, він був вражений красою красвиду і вигукнув: "Як умру, то поховайте мене тут" ...В іншому місці син господаря попросив Тараса Григоровича посадити йому на згадку молодий дубок (оскільки це було в серпні, то деревце було викопане, щоб було надійніше, із землею). Шевченко, посадивши дубок, побажав: "Дай, Боже, щоб нам довелось коли-небудь посидіть в тіні його гілля". Повернувшись з прогулянки, яка для Тараса Григоровича була безперервним переживанням минулого, вони обидва лягли перед будинком на траві, і студент почав декламувати поетові його ж вірші, ще тоді ненадруковані. Тарас Григорович багатьох не пам'ятав і майже за кожним віршем здивовано питав: "Коли це я писав?" Уже місяць зійшов, яскраво освітлюючи все навколо, а вони все ще лежали на галявині, поринувши в поезію і милуючись теплою українською ніччю. Прийшовши до зали, де було приготовано вечерю, Тарас Григорович попросив дати йому альбом, висловивши бажання написати щось на згадку про своє відвідання Качанівки. Альбом зараз же було принесено, і Тарас Григорович написав у ньому тільки два рядки:

*І стежечка, де ти ходила,
Колючим терном поросла...*
1859 року, 21 серпня,
Качанівка" [15, с. 14].

Василь Васильович Тарновський-молодший заслужив вдячність нащадків не лише вшануванням пам'яті Тараса Шевченка. Дякуючи і його фінансовій допомозі багато років виходив щомісячний історико-етнографічний журнал "Киевская старина" (1882- 1907), навколо якого гуртувалася свідомо українська інтелігенція. Він зробив значні пожертви на спорудження пам'ятників Іванові Котляревському у Полтаві та Богданові Хмельницькому у Києві, створення Київської громадської бібліотеки, проведення археологічних досліджень.

Коштом Тарновського побачило світ чимало унікальних видань, зокрема альбом Володимира Антоновича та Володимира Беца "Исторические деятели Юго-Западной России в биографиях и портретах. По коллекции В. В. Тарновского" (1883), поява якого була сприйнята як антидержавна акція (професор Бец змушений був покинути Київський університет, де відпрацював тридцять років).

Сприяв Василь Васильович і виданню першої української "Біблії", головну роботу над перекладом якої виконав Пантелеймон Куліш. Після смерті письменника Тарновський допоміг упорядкувати його могилу в Мотронівці біля Борзни та матеріально підтримував вдову небіжчика - Ганну Барвінок, про що вона сама свідчила у листі до Шрага: "Мені В. В. Тарновський пачку добру грошей давав, як я була в перший раз у його, але ж я посовістилася узяти - ще нічого не тямала. Він узяв слово - як буде потрібно, щоб до його оберталась". Вже після смерті Василя Васильовича, вона писала: "Яка свята душа зі своїми благородними поривами-жертвами для нашої України!", а також - "У темряві не знайдемо тепер такого прихильника щирого до нашого діла, як В. В. Тарновський" [12, с. 23].

На відзнаку величезного внеску Василя Тарновського у розвиток української культури та освіти, у 1891 р. його було обрано почесним членом Товариства "Просвіта" у Львові.

Без допомоги В. В. Тарновського не з'явилося б і дослідження Дмитра Яворницького про запорозьких козаків.

Незважаючи на буйний темперамент, який неодноразово створював йому масу проблем, Василь Васильович-молодший був людиною гостинною, відвертою, щиро закоханою в українську культуру та героїчну історію свого народу. Його колекція, у формуванні якої брала участь величезна кількість української наукової та мистецької інтелігенції, переросла рамки приватного зібрання і стала загальнонаціональним явищем. Яворницький описав своє враження від перших відвідин качанівського палацу в 1887 р.: "Зала була висока, у два світи. Світ входив і крізь вікна і падав згори крізь відтулини в скляній стелі. На всіх стінах, од верху до низу, висіли портрети гетьманів, полковників, генеральних суддів, осаулів, митрополитів, архієреїв, гетьманш, дружин

полковникових, різних жінок "панського достоїнства". На підлозі, попід стінами, стояли гарного виробу шахи, де лежали булави, перначі, дорогі шаблі, розкішні сідла, і чого-чого тільки там не було? У мене на все розбігалися очі: дивлюся на одне, а кидаю погляд на інше.

Мене підвели до круглого інкрустованого, оббитого бронзою стола, на якому лежала розгорнута, з золотим обрізом, книга, і попрохали написати в ній своє ім'я та прізвище. Я устромив свої очі у ту книгу і там побачив такі прізвища: Шевченко, Глінка, Гоголь, Костомаров, Рєпін. Еге, та тут цілий Пантеон! Страшно було й ставити коло таких прізвищ своє убоге прізвище" [19, с. 141-143].

Василь Тарновський мріяв перетворити Качанівку на загальноукраїнську святиню, перевезти сюди прах видатних українців - Івана Котляревського, Тараса Шевченка, Григорія Квітки-Основ'яненка, Миколи Костомарова та, насипавши над ними високі могили, заснувати український Пантеон. Авторитет колекції Тарновського був таким великим, що до неї передав свій архів Пантелеймон Куліш, а також, по смерті письменників, родичі Івана Нечуя-Левицького та Михайла Коцюбинського.

Збираючи колекцію, Тарновський об'їздив усю колишню Гетьманщину (Чернігівську та Полтавську губернії), разом з молодим ще тоді Д. І. Яворницьким побував на землях Запорозької Січі, де придбав чимало унікальних козацьких старожитностей. Ця мандрівка, здійснена влітку 1887 р. разом з фотографом - полковником Євгеном Захаровичем Корбутом, яскраво описана Дмитром Івановичем у його спогадах про В. В. Тарновського [19, с. 152-168]. В його книзі "Запорожжє в остатках старини и преданиях народа" [18, с. 67] вміщена унікальна фотографія "Камінь Перун", де зафіксовано самого автора, Василя Васильовича, та п'ятьох лоцманів: "Наш дуб стоїть коло високого стрімкого берега острова, на кормі сидить Іван Костиря (лоцман "першої статті". - С. Б.), за Костирею - Василь Васильович, з непокритою головою, трохи нахилившись вліво; за Василем Васильовичем стою я, в білій мережаній сорочці та в синіх нанкових, дуже широких шароварах запорозького крою, на які потрібно 8 аршин матерії; за мною сидять четверо лоцманів, помічників Івана Костири, а перед ними, на високій держалці, казенна майва" [19, с. 159-160].

Безперечно, що основою колекціонерських захоплень Тарновського був його щирий український патріотизм та бажання врятувати для нащадків історичні реліквії свого народу. Василь Васильович вірив у відродження України, сподівався, що невдовзі постане незалежна українська держава, сповнена героїчного козацького духу. Як стверджує Яворницький: "він сам себе у душі утішав тим, що коли Україна скоро-недовго зробиться справді самостійна, то тоді за гетьмана стане в ній ніхто інший, як Василь Васильович Тарновський" [19, с. 49]. Тому-то з таким пієтетом збирав і зберігав він у своїй колекції символи української державності - гетьманські булави, полковничі перначі, зброю та особисті речі гетьманів Богдана Хмельницького, Івана Мазепи, Павла Полуботка, Кирила Розумовського та інших видатних діячів нашої історії (серед них - уродженця Борзни, де Василь Васильович починав свою громадську службу, полковника Семена Палія), а також їх портрети. Їдучи на зиму до Києва, віз із собою значну частину експонатів своєї колекції, зокрема портрет Мазепи, його гетьманську булаву та шаблю, страшенно драгуючи цим вірнопідданих царських чиновників та представників жандармського корпусу. Його ж самого на полотні в образі гетьмана зобразив І. Ю. Рєпін під час відвідин Качанівки у 1880 р. та А. М. Гороневич у традиційному одязі козацької старшини (1860 р.). Знаменно, що мрії Василя Васильовича про відродження Гетьманату, втілилися невдовзі після його смерті, причому Гетьманом Української Держави став його сусід - Павло Петрович Скоропадський, дитинство якого минуло у родовому маєтку Тростянець, неподалік від Качанівки. Як пише Гетьман у спогадах "Моє дитинство на Україні": "згадую... іншого сусіда, теж у 12 верстах від нас - Василя Васильовича Тарновського, відомого збирача української старовини, що пізніше перейшла до Чернігівського музею. Садиба його і парк в Качанівці займали площу в 600 десятин. Старовинний будинок-палац, побудований Рум'янцевим за малюнками Растреллі, зберіг всю типовість стилю растреллівських будівель. Дуже прикро, що в 1900-х роках, коли Василь Васильович продав це помістя Харитоненкам, останні своїми перебудовами сильно спотворили первісний стиль" [14, с. 384]. Насправді качанівський палац було побудовано за проектом архітектора Карла Бланка українським зодчим Максимом Мосціпановим - учнем Андрія Квасова, який, у свою чергу, справді був учнем Растреллі.

Бажаючи зберегти колекцію повністю, Василь Васильович змушений був продати свою Качанівку та Парафіївський цукровий завод знаменитому цукрозаводчику Харитоненку. Про нього, як ні про кого іншого, можна сказати знаменитими словами - "він любив Україну не лише до глибин свого серця, а й до глибин власної кишені".

Подвижницька діяльність великого колекціонера і мецената зустрічала не лише палку підтримку свідомих українців, але й запеклий опір великоросійських шовіністів. Адже спочатку він прагнув передати свою збірку (безкоштовно!) до Києва, але зіткнувся з активним спротивом чиновників, які вбачали у створенні українського музею ще одне вогнище "малоросійського сепаратизма". "Коли відомий колекціонер В. В. Тарновський захотів передати своє унікальне зібрання в подарунок Києву, то зіткнувся не те що з холодністю, але з відвертою ворожнечею до цього задуму, і змушений був відмовити ся від свого наміру" [2, с. 34].

Турбуючись про долю своєї збірки, Тарновський профінансував видання трьох фундаментальних каталогів, один з яких (1893) він склав особисто (Шевченкіана), другий (живопис та історичні реліквії) - Микола Біляшівський (1898), третій (старовинні книги та рукописні документи) - Борис Грінченко (1903) [10]. Фахівці оцінювали зібрання В. В. Тарновського в 400 тисяч карбованців.

За два роки до смерті Василь Васильович подарував свою "безцінну" (за висловом Миколи Шугурова) колекцію Чернігівському губернському земству, яке спорудило для неї окреме приміщення в готичному стилі (нині вулиця Т. Шевченка). Відкриття "Музею українських старожитностей В. В. Тарновського" відбулося у 1902 р. - через три роки після смерті його засновника, який помер 13 (25) липня 1899 р. у Києві і похований на Звіринецькому кладовищі. Відчуваючи наближення смерті, Василь Васильович складає духовний заповіт, датований 6 липня 1899 р., у якому третім пунктом зазначає: "Коллекцию мою малоросийских древностей, состоящую из оригинальных портретов и копий, библиотеки книг, относящихся к Малороссии и прочих старинных вещей, бумаг, книг и всего касающегося памяти поэта Шевченко я завещаю в собственность Черниговскому Губернскому земству, без права отчуждения и перемещения из города Чернигова, с тем, чтобы музей назывался моим именем, а также, если не встретится со стороны Правительства препятствия, с утверждением наследственного попечителя этого музея, каковое звание должно переходит к старшему в моем роде" [13, с. 25].

Після революції, порушивши волю дарителя, колекцію розділили. На базі шевченківських реліквій було засновано нинішній Національний музей Тараса Шевченка у Києві; виїхали з Чернігова, волею чиновників, й інші експонати (зброя, зразки золотарства, живопис та ін.). Більшість унікальних знахідок з Княжої гори під Каневом доби Київської Русі (посуд, прикраси, ювелірні вироби), розкопані М. Ф. Біляшівським, потрапили до Національного музею історії України в Києві.

Значна частина колекції образотворчого мистецтва (особливо живопис та графіка), згоріла у 1941 р., коли в будинок музею влучила з літака фашистська бомба, про що писав у своєму щоденнику Олександр Довженко: "Над Десною музей-в'язниця. У давньому-предавньому Чернігові над Десною музей. Убогий, хаотичний і нудний, як і всі провінційні пограбовані "змивателями золота" музеї. Єдине, що впадало в очі, - шабля Богдана з незабутнім написом, складеним, без сумніву, в агітпропі - "Шабля відомого ката України, так званого Богдана Хмельницького, що придушив народну революцію на Україні в 1648 році". Під музеєм у льоху під замком брудний "заарештований" музей. А в ньому під замком з сургучними печатями в'язні - портрети XVII і XVIII століть і речі. Тут гетьмани й полковники, митрополити, жінки козацької старшини. Все темне од часу і темряви в'язниці. Виконані прекрасними майстрами. Неначе я попав на той світ. І здається мені, що час від часу по ночах вони виходять із своїх рам на раду і розмовляють проміж собою, бо чого ж такі сумні і тяжко замислені обличчя на геть усіх портретах. Яка туга зв'язила їх серце? Який сум і важка-преважка турбота в очах!

Часом до льоху заходять перевірити, чи всі в'язні є. Се визначало завжди зміну директора музею-в'язниці. Приходили в супроводі молодця з револьвером. Тоді портретам доводилося чувати різні сентенції про історію, політику, мистецтво. Сентенції такі ж унікальні, як і музей. Потім двері замикалися знову, гримів важкий замок мазепинських часів, і знову наступала тиша. І довго дивились Богдан з Іваном (Гетьмани Хмельницький та Мазепа. - С. Б.) один на одного, дивились щось років кільканадцять, аж поки одного разу не вилетіли в повітря, розірвані в шмаття

німецькою бомбою, і не щезли в полум'ї великої пожежі.

- Нехай горять, к такій матері, - сказав я своїм хлопцям. - Не гасить.

- І згоріло все?

- Все, - зареготав секретар Чернігівського обкому... розповідаючи мені про загибель малярства українського народу XVII-XVIII століть" [5, с. 264-265].

Хто ж той секретар обкому, який реготав, згадуючи про знищення унікальної мистецької збірки В. В. Тарновського? За даними чернігівської дослідниці Людмили Студьонової, в 1941 р. ним міг бути лише відомий Олексій Федорович Федоров. Вона ж пише про те, що ця людина була безбатченком, без роду-племені, і, відповідно, без коріння: "Народився 30 березня 1901 р. у Дніпропетровську. Своїх батьків ніколи не знав. Його залишили на сходинах міського притулку. Тут він виховувався, поки хлопчика не забрав до себе лоцман Максим Костиря із приміського села Лоцманська Кам'янка. Набував знань у чотирирічній школі, поки були кошти у названого батька. А потім довелося йти у найми. Біографи О. Ф. Федорова стверджують, що він брав активну участь у громадянській війні рядовим кіннотником, командував взводом, правда, не дуже довго. Сам же Федоров про цей період свого життя згадував, що його "більш за все приваблював матеріальний бік: одяга, взуття, гарні харчі". Служив у кавалерійському та залізничному полках. Але кадровим командиром не став. До 1924 р. боровся з бандитами. На тому його військова кар'єра обірвалася. У 1927 р. Федоров став комуністом... А у вересні 1938 р. Федорова обрали першим секретарем обкому Компартії України. То був важкий і складний час, який випробував Федорова, перш за все, як людину. За підрахунками чернігівського історика В. М. Розстального, лише 21 вересня 1938 р. О. Федоров підписав 11 документів, якими присудив до розстрілу 196 чоловік, до виправно-трудових таборів - 101 особу... На цій посаді він зустрів 22 червня 1941 року" [16, с. 16-118]. Дивовижно, що доля звела Федорова - нищителя історичної пам'яті нашого народу - з лоцманом Максимом Костирею, певно, що родичем лоцмана "першої статті" Івана Костири, з яким Яворницький та В. В. Тарновський розшукували козацькі реліквії на Катеринославщині в 1887 р. Можливо, що Максим Костиря теж був учасником цієї експедиції (Яворницький, окрім Івана Костири, згадує і про чотирьох лоцманів "другої статті") [19, с. 159-160].

3 травня 1919 р. музей називався Першим радянським, на 1923 р. його фонди нараховували 9375 експонатів і він був одним з дев'яти музеїв України, що мали республіканський статус і перебували на державному утриманні. У 1925 р. музей українських старожитностей В. В. Тарновського став складовою частиною Чернігівського історичного музею, якому в 1991 р. (за сприяння Раїси Максимівни Горбачової) повернуто ім'я Василя Васильовича.

21-22 травня 2002 року в Чернігові відбулися урочистості з нагоди сторічного ювілею музею імені В. В. Тарновського. Головою оргкомітету на відзначення цієї видатної події став заступник Голови Чернігівської облдержадміністрації, кандидат історичних наук, професор Олександр Борисович Коваленко. На урочистих зборах, що проходили в обласній філармонії, з великою доповіддю про історію музею виступив його нинішній директор С. Л. Лаєвський. Він згадав добрим словом усіх, причетних до збереження цінних історичних реліквій, зокрема перших директорів музею А. П. Шелухіна, В. Л. Модзалевського та ін.

Провідні працівники музею ознайомили гостей з поліграфічною продукцією установи останніх років. Зокрема, заступник директора з наукової роботи Л. П. Линюк розповіла про роботу над збіркою наукових праць музейних співробітників "Скарбниця української культури. Вип. 2" (Чернігів, 2002), а завідувач відділу, заслужений працівник культури України С. О. Половникова - про книгу "До тебе прихильна, дарма, що кавалергард" (Чернігів, 2002), де опубліковано листи 1860-1865 рр. видатної меценатки Є. І. Милорадович (уродженої Скоропадської, рідної тітки Гетьмана) до відомого українського історика, колекціонера та громадського діяча Г. О. Милорадовича.

Завідділу музею Н. Є. Самохіна подарувала учасникам конференції кольоровий альбом-буклет "Немеркнучий світ давнини. Старожитності Василя Тарновського у Чернігівському історичному музеї" (2002).

Велику зацікавленість викликала розповідь заслуженого працівника культури України В. В. Зайченко про її роботу над альбомом-каталогом "Вишивка козацької старшини XVII-XVIII століть" (Родовід, 2001), що включає 286 унікальних експонатів з колекції музею.

В центрі ювілейних святкувань була наукова конференція, в якій взяли участь науковці Києва, Чернігова, Качанівки, Дніпропетровська, Кривого Рога та інших міст України і, зокрема, онук академіка Миколи Федотовича Біляшівського - київський вчений Микола Миколайович Біляшівський. Присутні ухвалили рішення про налагодження тісної співпраці між Національним заповідником "Качанівка" та Чернігівським історичним музеєм імені В. В. Тарновського.

У роботі конференції також взяли участь нащадки родини Тарновських - правнук Василя Васильовича - Анатолій Олексійович Каплер (Москва), внучата племінниця - Ірина Михайлівна Трач (Київ) та правнука - Тетяна Анатоліївна Гайн з чоловіком Тімоті (Шотландія). У виступі А. О. Каплера, який передав музеєві велику добірку сімейних фотографій, йшлося, зокрема, і про необхідність координації зусиль між міжнародним благодійним фондом "Друзі Качанівки", який очолює Тетяна Гайн, та Національним заповідником "Качанівка".

1. Дата дається за надгробком на могилі В. В. Тарновського на Звіринецькому кладовищі у Києві; В. Л. Модзалевський дає іншу дату - 20 (22). III. 1838 р.
2. Акинша К. Забытый меценат // Наше наследие. - 1989. - № 5 (11). - С. 34.
3. Глинка М. И. Записки. - Полное собрание сочинений. - М.: Том I. - 1973; Том II (А). - 1975; Том II (Б). - 1977.
4. Гоголь Н. В. Полное собрание сочинений. Том 10. - Л., 1940.
5. Довженко О. П. Кіноповість. Щоденник. - Київ, 1990.
6. Жур Петро. Літо перше. З хроніки життя і творчості Тараса Шевченка. - Київ, 1979.
7. Жур Петро. Дума про огонь. З хроніки життя і творчості Тараса Шевченка. - Київ, 1985.
8. Жур Петр. Труды и дни Кобзаря. - Л.: Люберецкая газета, 1996. - 568 с.
9. Каждан Т. Культурная жизнь усадьбы во второй половине XX в. Качановка // Взаимосвязь искусств в художественном развитии России второй половины XX в. - Москва, 1982.
10. Каталог предметов малорусской старины и редкостей коллекции В. В. Тарновского. - Киев, 1893. - Вып. I, Шевченко; Каталог украинских древностей коллекции В. В. Тарновского. - Киев, 1898; Каталог музея украинских древностей. Том. II. - Чернигов, 1903.
11. Линюк Л. П. Матеріали родини Тарновських у Державному архіві Чернігівської області // Скарбниця української культури. Вип. 2. - Чернігів, 2002. - С. 16-19.
12. Петренко Григорій. Качанівські студії // Пам'ятки України. - 2000. - № 1. - С. 21-40.
13. Половнікова С. О. Історія заснування Музею українських старожитностей ім. В. В. Тарновського мовою документів // Скарбниця української культури. Вип. 2. - Чернігів, 2002. - С. 19-27.
14. Скоропадський П. П. Спогади. - Київ-Філадельфія: Ін-т укр. історіографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України. - 1995. - 496 с.
15. Спогади про Тараса Шевченка. - Київ, 1984.
16. Студьонова Л. В. Чернігівські князі, полковники, губернатори. - Чернігів, 1998.
17. Т. Г. Шевченко. Документи та матеріали до біографії. - Київ, 1975.
18. Эварницкий Д. И. (Д. И. Яворницкий). Запорожье в остатках старины и преданиях народа. - СПб.: Издание Л. Ф. Пантелеева, 1888. - Ч. 1, 2. - 447 с. (Факсимільне перевидання: Київ, 1995.
19. Яворницький Д. І. В. В. Тарновський // Хроніка 2000. - 1996. - Вип. 16. - С. 39-172.